

Türkmen esgerleriniň harby-sosial gurluşy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmen esgerleriniň harby-sosial gurluşy TÜRKMEN ESGERLERINIŇ HARBY-SOSIAL GURLUŞY



kitapcy.ru

»Gudraty güýçli Beýik Alla şeýle diýýär: Meniň goşunym bar, men ony türki diýip atlandyrдым we Gündogarda ýerleşdirdim.»

Mahmyt Kaşgarly (XI a.)

Gadymy we orta asyrlardaky iri türki döwletleriň hemmesiniň dolandyryşynda »ýolbaşçylyk welaýaty» we »harby bölüm (okrug)» diýen düşunjeleriniç manylary biri-birine doly gabat gelipdir. Munuň şeýle bolmagy iki tarapdan bähbitii bolupdyr: ilki bilen döwleti dolandyrmagyň durnuklylygy kepillendirilipdir, şeýle hem onuň çäkleriniň ygtybarly goragy üpjün edilipdir. Taýpalar

we uruglar, oklar diýlip atlandyrylypdyr. »0k» □ peýkam we »ok» □ taýpa, urug düşunjeleri meñzeş bolupdyr. »Tanşu» hytaý ýyl ýazgylaryna laýyklykda, gadymy türkilerde ilatyň »on okly taýpa birleşmesi» (on ok budun, ýagny »on oguz») bolupdyr. Öz gezeginde, »on ok» (hersinde baş ok bolan) iki topara: gündogar (çep) »dulu» we günbatar (sag) »nuşubi» toparlaryna bölünipdir. Soñraky gadymy türki jemgyýeti: tolos (sag topar) we tarduš (çep topar) diýen iki birleşmä bölünip başlapdyr. Her »okuň» (taýpanyň) sany on müň esgerden ybarat bolupdyr, ýagny bir tümene barabar bolupdyr. Bu bolsa, döwletiň harby-yolbaşçylyk birligine laýyk gelipdir(1).

Gadymy türkileriň öz aslyny ogullarynyň biri Asiniň (Aşinanyň) türkileriň ilkinji hökümdary bolan hyýaly (mifiki) ene möjeginiň 10 sany oglundan alyp gaýtmaklary gyzyklydyr. Ilkinji türki kaganlygy (551-630-njy ý.y.) darganyndan soňra, edil şeýle esaslarda Günbatar türki ýa-da Türgeş kaganlygy döredilipdir. Olar özünü »On ok» (ýa-da »on ok döwleti») diýip atlandyrypdyrlar. Kagan 100 müň adamly, ýagny her taýpadan □ etrapdan 10 müň adamdan ýygnalyp düzülen goşun çykaryp bilipdir. Arap taryhcysy Ibn Fakyh (X a.) »on ok» goşunynyň Omeýýat halyfy Hişamyň (724-743-nji ý. ý.) ilçihanasynyň öñünde geçirilen dabaraly ýörişi hakynda şeýle ýazýar: »Günleriň bir günü kagan ata atlandy. Onuň ýanyndaky 10 sany adamyň hersiniň elinde baýdak bardy. Ol maňa özi bilen bile gitmegi tabşyrdy. (Tiz wagtdan) biz kiçiräk tokaý bilen gurşalan baýra baryp ýetdik. Gün çykan badyna, ol öz ýany bilen barýan 10 adamyň birine elindäki baýdagyny ýaýmagy buýurdy, baýdak (günüň şöhlelerine) ýalpyldap gitdi...

Ýaraglanan on müň atly esger peýda boldy we olar: »çah! çah» diýip gygyrdy. Olar baýryň eteginde nyzama düzüldiler. Olaryň ýolbaşçysy patışanyň öñünden atly geçdi. Baýdak göterijiler (baýryň üstünde) yzly-yzyna baýdaklaryny ýaýýardylar we her gezek baýryň eteginde on müň atly nyzama düzülýärdi. Baýdaklaryň onusam ýaýylan mahaly, baýryň eteginde depesinden dabanya çenli ýaraglanan 100 müň sany atly esger nyzama düzüldi»(2).

Bir (sag) ganaty başda duran »oklaryň (ýagny oguzlar) hersiniň

düzümine baş taýpa girýän ganatlara bölünmegini üns bererlikdir. Bu taýpanyň (uruglaryň) başında asyg (as, usun) taýpasynyň durmagy »türkileriň nesilbaşsy Asiniň ady agalyk eden asig taýpasynyň eponimi bolaýmagy mümkün?» diýen pikiri döredýär. Miladydan öñki III asyrda dahlaryň (toharlaryň) başda durmagynda, aslar Baktriýadaky grek nesilşalygyny we Parfiýadaky grek hökümdarlaryny agdarýarlar. Baş taýpanyň arasynda baglaşylan bileleşikler barada çeşmelerde seýrek ýatanylýar. Bileleşikleriň, esasan, häzirki türki dilli halklaryň, şol sanda türkmenleriňem düzümine giren Orta Aziýaly gadymy halklara degişli bolandygy sebäpli, şeýle çalymdaşlyklary yzarlamaklygy biz zerur hasaplaýarys.

Gerodotyň (miladydan öñki V a.) belleýsine görä, skifler ahemeni patyşasy Dariý I-ä »baş ok» bilen zarba urmak howpuny salypdyrlar. Şeýle akademik B. A. Rybakow »baş okuň» skif harby bileleşiginiň baş sany düzüm bölegini alamatlandyrandygy barada çak edipdir(3). Belki, skifleriň »baş oky» sag toparyň baş sany esasy taýpasyny (»şa skifleriň») aňladýandır. Sebäbi bu topar döwlete agalyk ediji orna dalaş edipdir. Çeşmelerde on taýpanyň hemmesi seýrek ýatanylýar, köplenç meşhur we esasy baş taýpa barada gürrüň edilýär. Bilşimiz ýaly, skif taýpasından (urugyndan) başga-da, gunnlaryň (hunnu, sýunnu) baş sany esasy urugy bolupdyr. Hytaý taryhcysy Fan ýe (420-479-njy ý. ý.) özünüň »Giçki Han nesilşalygynyň taryhy» diýen işinde şeýle belleýär: »Şanýuý (gunlaryň hökümdary – Ö. G.) Sýuylýanti neslinden gelip çykypdyr, Huan, Sýuýbu, Sýulin we Lan nesilleri-de bolupdyr. Bu dört nesil sýunnu döwletinde has meşhur uruglar hasaplanypdyr»(4). Ýene-de bir mysala yüzleneliň. Arrian Ärsaklar nesilşalygynyň nesilbaşsy barada şeýle diýýär: »Ärsak... öz meýillerini baş pikirdeşine aýdýar, doganlar halky makedonlardan el çekmäge yrýarlar we häkimýeti basyp alýarlar(5). Parfiýalylaryň 5 sany meşhur nesli bolupdyr (olaryň üçüsü – »begistan» adyny alan Süren, Küren we Aspahbeddir). Bulardan başga-da, 5 sany kangýuý (horezm) urugy, 5 sany massaget taýpasy bolupdyr we olaryň içinde iň esasassy kuşanlar bolupdyr(6). »Tanşu» çeşmesine laýyklykda, gadymy türkiler uly ýaý hem-de baş sany uzyn ok saklapdyrlar

we sadaka berilýän wagtlary asman ybadathanasynda olary görkezmek üçin goýupdyrlar. Hazar kaganlygynyň 10 urugy (olaryň başisi esasy), peçenegleriň taýpaň düzümine girýän 5 urugy (hersi 5 urugdan ybarat 8 taýpasy), oguz türkmenleriniň 5 patşasy, türkmenleriň salyr birleşmesiniň 5 urug-taýpasy (salyr, ärsary, teke, ýomut, saryk) bolupdyr. Oguz türkmenleriniň baş taýpasy hakynda »Oguznamada» şeýle diýilýär. »Oguz neslinden bolan patşalar onuň baş çagasyndan önen zürýatlar: Gaýy, Ýazyr, Eýmir, Owşar we Begdiliidir. Patşalar diňe şu nesilleriň wekilleri bolupdyr(7). »Skif-massaget» toparynyň hem-de gadymy türki halklarynyň jemgyyetleriniň gurluş taýdan meñzeşligi täsindir we munuň töötänleýin däl bolmagy mümkindir.

Nyşany □ belgini aňladýan »30» sany-da gyzyklanma döredýär. Taýpa (ok) □ 5 urugdan, topar □ 5 taýpadan, urug □ 30 maşgaladan düzülipdir. Dürli döwürlerde »30» san belgisi türkmenleriň ata-babalarynda »urug», »taýpa», »birleşme», »ýolbaşçylyk taýdan bölünış» ýaly düşunjeleri aňladypdyr. Hazaryň gündogar ýakasyndan gelip çykan hetlerde urugy 30 maşgala (şazenan Kanesiň 30 ogly □ »iň gowulary» we »iň erbetleri») düzüpdir. Alym G. I. Dowgýalonyň belleýşi ýaly, »türkilerde hem şuňa meñzeşrak mysaly tapmak bolar. Kangan hanyň gyzynyň 691-nji ýıldaky ýazgysynda onuň »otuz taýpa hanlyk» edendigi bellenýär(8)».

Arylaryň düşunjelerine görä, 30 maşgala urugy düzüpdir. »Awestada (Widewdat) urugdaky maşgalanyň sanyna laýyklykda, esgerleriň sagdagynada 30 sany okuň we 30 sany sapan göjeginiň bolmalydygy barada nygtalmagy ýöne ýerden däldir(9). Megerem, bu örän uzak wagtlap dowam eden urugyň däp-dessur häsiýetleri bilen baglanyşyklydyr. Gunnlar sagdagynada 30 sany ok(10), sarmatlar 30-60 sany ok(11) we sasany kalibarilerini (12) gösteripdirler.

Akademik W. Gordlewskiý ýörük türkmenleriniň ojagynyň (urugynyň) otuz maşgaladan ybarat bolandygy, Rum seljuklarynyň 30 sany okuň daşyny bogup, özleriniň bege boýun egýändigini alamatlandyrandygy, ýanyçar goşunynda ojagyň esger maşgalasy hökmünde kabul edilendigi barada belleýär(13). Seljuk

türkmenleriniň goşunlarynda, däp boýunça, söweşde her esgeriň 60 sany oky bolupdyr: 30 sany kiçi ok duşmany atmak üçin, ýasy uly demir peýkamly 30 sany uly ok ýaýlaryň kirişlerini kesmek we duşman atlaryny urmak üçin niýetlenipdir(14).

Teýmiriň her esgeriniň sagdagyna-da »otuz sany ağaç ok» bolupdyr(15). Käbir maglumatlara görä, Buharada »türkmen taýpalarynyň 30 sany ady...» belli bolupdyr(16). Bu bolsa gadymy döwürde we orta asyrlarda harby-jemgyýetçilik gurluşynyň haýran galdyryjy meñzeşliklerine güwä geçýär.

Eger türki dilli gadymy gadymy jemgyýetleriň harby gatlagy 10 (5+5) taýpadan ybarat bolan bolsa, onda bütin halk, megerem, 24 sany ýolbaşylyk birligine, birlikler bolsa iki topara bölünendir. Bütin halkyň 24 birlige bölünmek usuly gunlarda-da ulanylypdyr. Her bir ýolbaşcynyň hytaýça »çfan» (ýolbaşı) diýen umumy ady bolupdyr we şol bir wagtyň özünde »wansi» (temnik   ýolbaşcynyň harby kömekçisi) diýlip atlandyrylypdyr. Müňbaşylary (sýançfan), ýüzbaşylary (baýçfan) we onbaşylary (şicfan) ýolbaşcynyň harby kömekcisiň özi belläpdir(17).

24 taýpa-okruga bölünmeginiň şeýle usuly oguzlarda-da ulanylypdyr: her topara 12 taýpa giripdir   bozok (sag, baş) we üçok (çep, tabyn). Bu toparlar: içoguz (içki oguzlar), ýagny sag, şeýle hem daşoguz (daşky oguzlar), ýagny çep diýibem atlandyrylypdyr. »Bu gurluşyň käbir häsiýetleriniň (gürrüň gunnlar hakynda barýar   Ö. G.) Orta Aziýanyň iň täze taryhynda gaýtalanýandygy begendirýär. 24 san belgisine gunnlaryň syýasy durmuşynda-da (24 wezipe), merwli türkmenleriň jemagatynda-da... (baş teke taýpalarynyň ikisinde-de: togtamyşlarda we utamyşlarda, hersinde 24 ýaşuly) ähmiýet berlipdir»(18). Nurata türkmenlerinde ýigrimi dört diýlip atlandyrylyan bölek bar. Şeýle urug mukry türkmenlerinde-de bar.

VI   VIII asyrlardaky gadymy türki döwletlerinde jemgyýetiň anyk işläp düzülen gurluşy bolupdyr. Şadöwletiň ýokary hökümdary kagan bolupdyr. Onuň yz ýanyndaky adam ýabgu (»wisepatyşa») bolupdyr. Ony patyşalyk edýäniň maşgala agzalaryndan belläpdirler. Emma ýabgu tagtyň mirasdüşeri bolmandyr. Ýabgu eýelän wezipesine garamazdan, tegin diýlip

atlandyrylypdyr. Şad ady (derejesi) ganybir şazadalara degişli bolupdyr. Olar mülkleri (udelleri) dolandyrypdyr(19). Ilatyň galan böleginiň ählisi taýpalara □ orda bölünipdir. Orda halkdan (budun) □ ilatyň ýonekeý wekillerinden we beglerden ýolbaşçy düzümden ybarat bolupdyr. Bu harby-guramaçylyk düzgünü bütin döwlete degişli bolupdyr we iki topara bölünipdir. Bütin türki halky gün diýlip atlandyrylypdyr. Taýpa birligi (ýokarda bellenilişi ýaly) ok adalgasy bilen aňladylypdyr.

Türki halklar yslamy kabul etmäňkä, döwletiň ýokary hökümdaryny aňladan ýokary at (dereje) kagan bolupdyr. Bu sözüň asly kan (han) derejesinden gelip çykýar we gadymy türki dilinde »gan», ýagny kan-kagan □ jemagatyň özeni, onuň gany diýen manyny aňladýar.

Türki kaganlary Taňrynyň □ gudraty güýcli Hudaýyň, ýagny (Taňry) kosmos giňišliginde ýol geçýän we »Baky türki iliniň» kanunlaryny hem-de düzgün-nyzamlaryny goraýan atly äpet adamyň keşbinde suratlandyrylypdyr. Oguzlaryň düşünjesine görä, dünýäde hemme bolup geçýän zatlar Taňry tarapyn bolupdyr. Ol kaganlara akyl-paýhas (bilge), batyrlyk (alp) we hökmürowanlyk beripdir; halka hökümdarlary peşges beripdir, onuň garşysyna günä iş edenleri jezalandyrypdyr, döwlet işlerini çözüpdir. Onuň aýaly □ önemlilik hudaýy Umaý esgerlere howandarlyk edipdir. Taňrynyň ýerdäki nusgasy kaganlar hasaplanypdyr. Olar özünüň adyna »Asmanda doglan», »Asmana çalymdaş» häsiýetlendirmelerini goşupdyrlar. Hökümdarlyk edýän nesilşalyk döwleti özünde jemläpdir we döwletiň bir bölegi bolupdyr. Beýik Seljuk türkmenleriniň şadöwletinde soñabaka hökümdaryň döwlet bilen, döwletiň bolsa çadır bilen baglanychdyrylmagy ýone ýerden däldir. Çadyryň ortasyndaky direg bölegi □ wezir, ýüpleri □ begler, matasy □ kazylar, weliler we ş.m. hasaplanypdyr.

Türkiler düşünjesine görä, asman kaganlara özboluşly »şa täjini» □ kut (gut) diýlip atlandyrylan üýtgeşik gujur-gaýrat beripdir. Bu söz: Idikut, Gutlug ýaly käbir hökümdarlaryny atlarynyň bir bölegi bolup durýar. Gündogarşynas A. Galiýewiň belleýşi ýaly: »Hökümdar □ ähli eşretleriň gözbaşydyr, onuň

öñünde goýlan wezipelerine: öz halkynyň ruhanysy bolmak, ýagny ilatey garamagyňda saklamak, gözegçilik etmek, dolandyrmak, jezalandyrmak, goramak, alada bilen gurşamak, eklemek, ýer-jaý bilen üpjün etmek we ilateyň sanyny köpeltmek ýaly hyzmatlar giripdir»(20).

Türkmenler yslamy kabul edenlerinden soňra, olaryň hökümdarlary öz türki dereje atlaryny sultan (hökümdar, jenap) diýen musulman atlaryna çalşyrypdyrlar we musulman Aziýasynyň ähli halklaryny özleriniň täsiriniň astyna çekipdirler. Arap halyflaryndan bolmadyk ilkinji sultan □ Mahmyt Gaznaly türkmendir. Yöne halyflaryň özleri-de sultan adyny götermegi dowam etdiripdirler. Beýik Seljuk döwletiniň ilkinji hökümdary, kynyk tiresinden türkmen Muhammet Togrul beg tä 1055-nji ýylda halyf al-Kaimdan solanlyk derejesini alýança, olar ruhy we dünýewi häkimýeti bilelikde ýöredipdirler.

Halyf dünýewi häkimiyeti türkmen serdaryna dabaraly ýagdaýda gowşuryypdyr. Mundan beyläk halyfyň elinde diňe ruhy häkimlik jemlenipdir. Onuň döwlete ýolbaşçylyk etmäge hukugy bolmandyr. Seljuk sultany ýörite şahadatnama we ak pata alyp, musulmanlaryň ymamynyň (ýagny, halyfyň) ynanylan adamsy bolupdyr we »dünýäniň hökümdary» hasaplanypdyr(21). Megerem, bu aýdylanlaryň hemmesi Allanyň çözgüdine esaslanan hökmürowanlyk ýagdaýında dowam eden türki däplerinden habar berýär.

Seljuklaryň beýik weziri Nyzamylmulk şeýle ýazypdyr: »Allatagala her döwürde adamlaryň içinden birini saýlaýar, ony şöhratlandyrýar we patışanyň artykmaç taraplary bilen bezeýär»(22). W. W. Bartoldyň pikiriçe, seljuklar: »...halyfyň, şeýle hem özünüň dini abraýy bilen sultanyň hökümdarlygyny mukaddesleşdirýän dini dünýäsiniň ýokary hökümdary □ sultan»(23) hakynda taglymy döredipdirler. S. G. Agajanowyň sözlerine görä, sultan diňe raýatlaryň işlerine däl, eýsem, harby işlere-de ýolbaşçylyk edipdir. Ol serkerdebaşylary belläpdir we wezipesinden boşadypdyr, goşunyň gurluşyny üýtgedip gurapdyr, dabaraly ýörişleri kabul edipdir. Sultan ýokary ýolbaşçy bolupdyr we uly uruşlar döwründe ýörişlere we harby hereketlere hut özi ýolbaşçylyk edipdir(24).

Asyrlaryň dowamynda dereje atlarynyň ilkibaşdaky manylarynyň üýtgäp durandygyny bellemek gerek. Meselem, gadymy türki döwletlerinde wise-patyşany aňladan ýabgu ady Syrderýa oguzlarynyň döwletinde ýokary hökümdarlyk derejesine öwrülyär. Öz üstlerine halyflaryň wezipelerini alan Osman türkmenleriniň sultanlarynyň garşy bolmagyna garamazdan, gündogar hökümdarlarynyň köpüsi soñabaka »soltan» adyny kabul edipdirler.

Ýokarda ýatlanyp geçilenlerden başga-da, orta asyr türkmen döwletlerinde şu aşakdaky dereje atlary bolupdyr. Olar jemgyýetiň harby-agalyk ediji ýokary gatlagyny aňladypdyr: ilik (ilikhan, ilhan), elteber, tarhan, tudun, ilçibaşy, tamgaçhan, arslanhan, şerefeddin, bograhan, ýynal, atabeg, ynanç, sagun, baýgu (ýabgu)(25).

Türkmenler yslamy kabul edenlerinden we ägirt uly şadöwletleri döredenlerinden soňra, köşkde iň uly wezipäni wezirler (»premýer-ministrler») we atahojalar eýeläpdirlər. Diniň abraýyny galdyrmak işinde aýratyn tapawutlanan türkmen hökümdarlaryna we harby ýolbaşçylaryna »muaýid ad daula weddin» (»döwletiň we diniň ýarany») we »ymameddin» (»diniň daýanjy») dereje atlary berlipdir. Köşk durmuşunda hökümdarlaryň aýallarynyň tutan orny uly bolupdyr. Olara hatyn ady berlipdir(26).

Jemagatyň (obşşinanyň) agzalary (ärler, äratlar): baylara, orta gurply adamlara we ýoksullara (çigaý) bölenipdir. XI - XII asyr çeşmeleriniň maglumatlarynda hanlara we beglere gulluk eden müşderiler (oguş), gullukçylar (ýigit), kiçi gullukçylar (oglan), şahsy raýatlar (has är), tabyn obşşinaçylar (kulsyk är we kulzyk kişi) doğrusynda gürrün edilýär(27).

S. G. Klýaştornynyň belleýsi ýaly: »Gadymy türki jemagatynyň ýokary gatlagyna begler, şeýle hem agalyk eden aýratyn hukukly maşgaladan, ýagny mukaddes hasaplanan taýpadan gelip çykan adamlar degişli bolupdyrlar»(28).

Begler uly abraýdan peýdalanydpdyrlar. Bu meşhur at nesilden-nesle geçipdir, häkimlik bolsa kanun (töre) tarapyndan makullanypdyr. Türkmenleriň taýpa we urug serdarlary bolan

begler harby bölümlere-de ýolbaşçylyk edipdirler. Bu bölmelerde olaryň hususy toparlary-da (drufinalar) bolupdyr. »Beg» sözeniň manysy üç sany esasy düşünjäni aňladýar: 1 – garamaýak halkdan tapawutlanýan her bir pähimli adam; kähalatlarda, şazadalary-da begler diýip atlandyrypdyrlar; 2 – kagandan ýa-da handan tapawtlylykda, ol taýpanyň we urug toparynyň serdary bolup durýar; 3 – ol, sözün giň manysynda, islendik ýolbaşçydyr. VII-VIII asyr gadymy türki ýazgylarynda »beg» sözi bu üç manysynda-da duşýar. Türki dilli usun (as) halkynyň hökümdarynyň günbeg adyny göterendigi gyzyklydyr(29). Arap awtorlarynyň birisi Idrisi (XII a.) türki begleri hakynda şeýle ýazypdyr: »...Olar serdarlaryň gözegçiliği we howandarlygy astynda ýasaýarlar, ähli kynçlyklar babatynda serdarlara yüz tutýarlar... Olaryň goşun serkerdeleri söweşeň, seresaply, ýambermez, adalatly we edeplidir»(30).

Beýik dilçi alym Mahmyt Kaşgarlynyň (XI a.) »Ýeriň daýanýy □ daglar, halkyň daýanýy □ begler» diýip bellemegi ýone ýerden däldir(31).

Jemagat (obşsina) öz ähli agzalaryna är adyny bermek bilen sosial-hukuk bitewüligini gazanypdyr. Bu ada kesgitlenilen ýaşa ýeten we är adyny alan islendik ýetginjek oglan eýe bolup bilipdir. Bu ady almaklyk dereje beriş dessury bilen baglanykly bolupdyr. »Yrg bitik» (»Pal atyş kitabı») X asyr runa ýazgysynda bu barada şeýle diýilýär: »Gahryman esgeriň oglы ýörişe gidenmiş. Söweş meýdanynda Erklik (ýerasty şalyk) ony özünüň saýlanan wekili edipmiş. Ol kämillige ýeten äre mynasyp abraý alyp, meşhurlyk gazanyp, öye şadyýan gaýdyp gelipmiş. Bilip goýuň bu örän gowy!»(32). Ýetginjek oglan diňe söweše gatnaşyp we edermenlik görkezip kämillige ýetipdir.

»Awesta» laýyklykda, ýetginjek oglan 15 ýaşyna ýetip, oňa keramatly kusti guşagy gowşurylanda, ol jemagata kabul edilipdir(33). Orta asyr oguz türkmenlerinde şeýle däp-dessuryň bolandygy gyzyklydyr. »Gorkut ata» gahrymançylykly şadessanyndaky Baý Bugra beg oglı Basam barada gürrüň edilýär: »...On ýaşdan soňra on baş ýaşy dolýar. Ol (Bamsy □ Ö. G.) owadan, rehimli, edil çay-çaňñalygy urýan bürgüt kimin gaýduwsyz ýigit bolup ýetişýär...»(34).

Emma akademik W. M. firmunkiniň sözlerine görä, Basamyň jemagatyň doly hukukly agzasy bolandygyna garamazdan, onuň entek öz »är ady» ýokdy(35). Şadessanda gürrüň berlişi ýaly, »şol döwürde ýaş ýigide gan dökýänçä at berilmändir»(36). Ahyrsoñunda Basam täjirleriň kerwenini talan talañçylary gyrýar. Baýbörü han ähli oguzlary meýlide çahyrýar. Meýlisde dana, keramatly goja Gorkut ata: »...onuň Basam oglunyň (indi) çal gulunyň eýesi Bamsy-Beýrek diýen ady götermelidigi»(37) barada aýdyp, ýaş ýigide at dakýar.

Söweşjeň »är adyna» eýe bolup, onuň söweş edermenliginiň we şan-şöhratynyň subutnamasy boljak täze atlary hem alyp bilipdir. Gadymy ýazgylar ýetginjek oglana ata-enesiniň dakýan »ýönekeý adyndan» we ýaşulularыň dakýan »är adyndan» başga-da, onuň ärdemli är adyny hem-de ulug adyny alyp bilendigine şayatlyk edýär(38).

Türkmenlerde häzirki döwürde-de at dakmak däbiniň täsirleriniň saklanyp galandygy gyzyklydyr. Rowaýatlaryň birinde şeýle gürrüň berilýär: »Bir zamanlar adama iki adyň birinji adyň dünýä inende, ikinji adyň är çykaňda berilýän döwri hem bolupdyr. Teke we saryk türkmenleriniň urugbaşysy Äraly hanyň üç ogly bolupdyr. Olara Utamış, Togtamış, Ýalkamış diýip at dakypdyrlar. Bu atlary ýaşulyalar dakypdyr, sebäbi şol döwürde ata-eneleriň öz çagalaryna at goýmaga haklary ýok eken. Uly toý tutulyp, oňa taryhy, däp-dessurlary oňat bilyän danalar çagyrylypdyr, olar çaga at dakypdyrlar»(39).

Türkmenlerde başga däp-dessurlar hem bolupdyr. Oglanlar ýaş toparyna geçenlerinde, olarda hökman galpak syrylyp, galpak toý edilipdir. Bu däpler gadymy grekleriň we hetleriň at dakyşlaryna meňzeşdir(40). Türkmenlerde at bermek däbiniň birnäçe basgaçagy bolupdyr. Mysal üçin, »ilkinji gezek ata mündüriliş däbi». 8 - 10 ýaşa ýeten oglanlara bayramçylykda geýilýän gyrmazy reňkli ýüpek don geýdirilip, guşagyna dessur pyçagy - gülbent pyçak gysdyrylypdyr. Bu pyçagyň sapynda reňkli metaldan plastinasy (gülbendi) bolupdyr. Oglanyň atasy ýa-da onuň uly ýaşly garyndaşy ony ata mündürip, atyň uýanyndan tutup, ony bu däbiň geçiriliş dabarasyna gatnaşýanlaryň daşyndan aýlapdyr. Oglana ak pata berlip, doğa

okalypdyr. Doga-dile edilende: ‘Seniň ogluň ata çykdy, goý, onuň aty hiç wagt büdremesin, goý, ol esger batyr bolsun! Goý, ol öz halkyna ýarasyn, oňa arkadaýanç bolsun!» diýlipdir(41). Dessur tamamlanandan soňra, ýetginjegin erkekler bilen meýlisde oturmaga, dakynmaga we ondan peýdalanmaga we ş.m. hukugy bolupdyr. Yöne indiki basgaçaga galmak üçin, ýetginjek ýene-de bir synagdan geçmeli bolupdyr: körükli ýerojak gazmak bolupdyr. Synagyň bu görnüşi göräýmäge aňsat ýaly bolup görünse-de, ondan geçmek hemmelere başardyp durmandyr. Bu synagdan geçen ýetginjek indiki ýaş derejesine geirilipdir. Y.M. Botýakow ähli synaglar 18 ýaşa çenli tamamlanypdyr diýip hasaplapdyr(42).

Biz bu maglumatlara ýone ýerden üns bermedik. At dakylmagynyň ähli basgaçaklaryndan geçip, »är adyna» eýe bolan ýaşlar hakyky söweşijilere öwrülip, goşunyň üstüni ýetiripdir. Şonuň bilen birlikde, öýlenmedik ýaşlar (ärler) ýaşlaryň aýratyn toparlaryny düzüpdirler. Şeýle däbiň bir zamanlar günbatar Türkmenistanyň çäklerinden Kiçi Aziýa göçüp giden hetlerde-de bardygy anyklanypdyr. Çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, marianni esgerleri (mar – adam, söweşiji diýmegini aňladýar) het patyşalarynyň aýratyn goşun toparlaryny düzüpdirler. Olar çagalykdan bile terbiýelenen, ylgamakda, ýaýdan ok atmakda ýaryşan, göreşde bäsleşen, gahryman ata-babalarynyň görkezen gahrymançylyklary hakyndaky rowaýatlary öwrenen, at dakmak boýunça däpleri bilelikde geçen urşujylar bolupdyr. Giçki döwerlerde söweşijileriň bu toparlary Orta Aziýanyň etnografik maglumatlary boýunça giňden belli bolan ärleriň birleşmesini döredipdirler. Sasany Eýranynda »gurki», ýagny »möjekler» diýlip atlandyrylan ýaş esgerleriň toparlary bellidir(43).

Söweşijileriň şeýle birleşmeleri gadymy türkilerde-de meşhur bolupdyr. Türkileriň ýokary hökümdarynyň esgerlerine (gwardiýaçylaryna) börüler (hytaýça ئ fuli) diýlendigi barada hytaý çeşmelerinde bellenýär. Hanyň karargähinde altın möjegin kellesi şekillendirilen baýdagyn dikilendigi, kä wagt, böri ئ han wezipesiniň döredilendigi ýone ýere däldir. »Möjek urşujylar birleşiginiň» »möjekleriň özboluşly durmuş guramasy» bolup durýan ärleriň (möjekleriň) birleşmeleriniň kada-

kanunlary bilen baglanyşyklydygyna şübhe ýokdur. Türki dilli halklarda »gök böri» (başga bir görünüşde owlak çapdy diýilýär) oýny giňden ýaýrandyr. Bu oýunda oýunçylardan birek-biregiň elinden owlagy ýa-da goýny, şeýle hem ak süñki almak talap edilipdir. Olarda ýaryşa gatnaşýanlaryň möjeklere »öwrülmeklerini» hem görmek bolýar(44).

Çal möjek Oguz türkmenleriniň taýpalarynyň hyýaly howandary bolupdyr. Şeyle hem bu olaryň söweše çagyryşy bolup hyzmat edipdir. Fulheriý Şatrskiý Seljuk türkmenleriniň möjeginiň uwlaýsyny ýatladýan söweše çagyryşy bilen duşmanyň üstüne cozandyklaryny habar berýär(45). Çeşmelerde gypjak hanlarynyň biri Bonýagyň söwesden öñ tokaý tarapa gidip, möjeklerden ýeňiş diländigi barada maglumat berilýär(46).

Ärleriň harby birleşmeleri baradaky düşunjeler türkmenlerde däp bolan agşamky oýunlar görünüşinde saklanyp galypdyr. Bu oýunlar on-ýigrimi ýyl mundan ozal hem oýnalýardy. Akademik A. Jykyýewiň belleýsi ýaly, »Keşdek» (geşdek) belli bir ýasdaky ýaş ýigitleriň agşamky ýygňnanyşmasydyr. Bu Sarahs medeni oturymynda we Amyderýanyň orta akymynda has giňden ýaýrandyr. Ýaş ýorelgesi boýunça keşdek üç topara bölünipdir. Birinji topara, köplenç, öýlenmedik, 15 - 20 ýaş aralygyndaky ýigitler, ikinji topara 20 - 30 ýaşly erkek kişiler, üçünji topara bolsa ýaşy 30-dan ýokarylар giripdir. Ýaşy 30-dan ýokary erkek kişiler keşdege juda seýrek ýygňnanyşpdyrlar. Topara 15-20 adam giripdir. Agşamy geçirirmegiň ýorelgesi ähli toparlarda birmeňzeş bolupdyr. Her bir toparyň öz düzgünnamasy bolup, ony toparyň ähli agzasy berjayý edipdir. Ol ýa-da beýleki toparyň ähli agzalary biri-birini oñat bilipdir, köplenç, olar bir uruga degişli bolupdyr. Hepde-de 1-2 gezek ýygňnanyşylypdyr. Ýaş, öýlenmedik ýigitleriň içinde has uly abraýlysy gurapdyr. Oňa »han», »ýaşuly», »aksakal» diýlipdir. Ol öz dostlary bilen bilelikde jemgyýete mynasyp ýaş ýigitleri saýlap alypdyr... Jemgyýetiň agzasy bolmaga diňe »hanyň» razylygy boýunça ygtyýar berlipdir(47).

Keşdege meňzeş däp Türkmenistanyň günortasynda-da bolupdyr. Oňa deňnene diýlipdir. Onuň tapawudy - onda hemişelik agzalaryň bolmagyndan we onuň ýigitleriň islegi boýunça

guralandygyndan ybaratdyr. Dostlaryň öz aralarynda gurnaýan »han-han» oýny hem bu oýna menzeşdir. Onuň agzalarynyň içinden (15- 20 adamdan) »han», »nökerler», »wezirler», »aşpezler», »nahary saçaga äberijiler» saýlanypdyr(48). Oýunlara gatnaşyjylaryn bilelikde meýlis gurnaýan şeýle oýunlaryny guramak üçin, iýmit toplanypdyr, aýdym diňlenipdir, şowhunly oýunlar oýnalypdyr, kimdir biriniň durmuşynda mesele ýüze çykanda oňa duýgudaşlyk bildirilipdir we ş.m. Bu oýunlar ýaş ýigitleri jebislesdiripdir. Biraz wagt geçenden soňra, hut şeýle oýuncýlar toparlaryndan ajaýyp söweşeň toparlar döräpdır. Olarda eýýäm öňbaşçylar kesgitlenipdir. Dostluk, käbir ýagdaýlarda, garyndaşlyk arkaly jebisleşen topar ýaragdaş doganlaryň kuwwatly güýjuni aňladypdyr. Ýaş söweşijileriň bu toparlary   türkmen jemgyyetiniň has söweşeň taýpalary eýelän çäkleriniň serhetlerinde durup, duşmanyň ilkinji zarbasyny döş gerip garşylapdyrlar. Hanyň baştutanlygyndaky goşun bölümleri şeýle döräpdır. Han öz nökerlerini ähli zerur zatlar bilen üpjün etmäge borçly bolupdyr. Saýlama söweşeňlerden düzülen goşun bölümhäkimiyet edarasy bolupdyr. Saýlama söweşeňlerden düzülen goşun bölümhäkimiyet edarasy bolupdyr. Häkimiyet urug-taýpa düzümine garşı goýlupdyr. Şonuň bilen birlikde, nökerler janpenalar bolupdyrlar we örän möhüm diplomatik tabşyryklar bitirmegi başarypdyrlar. Mysal üçin, kyrk nökere baştutanlyk eden Görogly (nökerleriň arasynda onuň ýarag göterijisi hem bolupdyr) birnäçe nökerini gepleşik geçirmek üçin gürji şasynyň huzuryna ýollapdyr(49).

Nökerlerden düzülen goşunyň agzalaryna has anyk kesgitlemäni B. Ý. Wladimirow beripdir: »Hemisilik harby arkalaşyк hökmünde, nökerler öz serdary bilen egin-egne berip ýaşap, emer-damary bilen hem goşun, hem saýlama esger bolupdyr; her nökerden geljekde serkerde, goşun serkerdesi çykypdyr»(50).

Beýik şadöwletleriniň döwründe beglerden ybarat bolan hemisilik goşun ýonekeý ärlerden düzülipdir. Şeýle-de bolsa, nökeriň derejesi iri goşun birikmeleriniň baştutanlarynyň derejesinden has ýokary bolupdyr. Zerur bolanda, hut şeýle nökerlerden has uly harby wezipelere bellenipdir.

Harbylaşdyrylan türkmen jemgyýeti gulluga gündogarly hökümdarlaryň näkerlerine öwrülen ýaşlardan köp sanlysyny terbiýeläp beripdir.

Tä XIX asyryň ahyryna çenli türkmen jemgyyetiniň harby-sosial gurlusynyň esasy görnüşiniň oba bolandygyny bellemek gerek. Oba birnäge ganybir maşgaladan ybarat bolupdyr. Ol maşgalalar garyndaşlyk hem-de hojalyk gatnaşyklary arkaly birleşip, etnik-çäk birleşiklerini düzüpdirler.

Bellikler:

1. Kyçanow Ý. I. Koçewyýe gosudarstwa ot gunnow do mançfuow. □ M., 1997. S. 108; Istorija Kazahstana i Sentralnoý Azii: Uçebnoe posobie. □ Almaty, 2001. S. 86-87.
2. Klýaştornýy S. G., Sultanow T. I. Kazahstan. Letopis treh tysýaçeletiy. □ Alma-Ata, 1992. S. 102.
3. Rybakow B. A. Gerodotowa Skifiýa (istoriko-geografičeskij analiz). – M., 1979. S. 182.
4. Materialy po istorii sýunnu (po kitaýskim istoçnikam) / Per. i prim. W. S. Takina. Wyp. II. – M., 1973. S. 73.
5. Bokşanin A. G. Parfiýa i Rim. Wozniknoweniye sistemy poliçeskogo dualizma w Peredneý Azii. □ M., 1960. S.181.
6. Tolstow S. P. Po sledam drewnehorezmiýskoy siwilizasii. – M. – L., 1948. S. 144.149.
7. Raşid ad-Din Fazlallah. Oguz-name / Per. s pers. R. M. Şukýurowoý. -M.,1991.S.97.
8. Dowgýalo G. I. Stanowleniye ideologii ranneklassowogo obşestwa: Na materiale hettskih klinopisnyh tekstow. -Minsk, 1980. S.16.
9. Akişew A. K. Iskusstwo i mifologiya sakow. □ Alma-Ata, 1984. S.121.
10. Gumilýew L. N. Hunnu. SPb. 1993. S. 39.
11. Medwedew A. P. Sarmaty i lesostep (po materialam Podonýa). □ Woronef, 1990. S. 86.
12. Inostranew K. A. Sasanidskiye etýudy. SPb, 1909. S.78.
13. Gordlewskiý Wl. Gosudarstwo Seldžukidow w Maloý Azii. □ M.-L.,1941. S. 51.63.

14. Medwedew A. F. Ruçnoýe metatelnoe orufie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV ww.-M., 1966. S.21.
15. Grekow B. D. Óakubiwskiý A. Óu. Zolotaýa Orda i ee padeniye. □ M., 1998. S. 85.
16. Dowglýalo G. I. Ukaz. rab. S. 15.
17. Kyçanow Ýe. I. Ukaz. rab. S. 17.
18. Bartold W.W. Dwenadsat leksii po istorii tureskih narodow Sredneý Azii. Soç. T. V. □ M., 1968. S. 136.
19. Gumilew L. N. Drewniýe Týurki. □ M., 1993. S. 53.
20. Galiýew A. A. Tradisionnoe mirowozzreniye kazahow. □ Almaty, 1997. S. 97-98.
21. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti turkmenskih prawiteley // Wozroðenie. – Aşhabad, 1999. No:6. S.19.
22. Nizam al-Mulk. Siýasatname (Kniga ob uprawlenii gosudarstwom)/ Per. s pers. B. N. Zahodera. – Dušanbe, 1998. S. 24.
23. Bartold W. W. Soç. T. II. Ç.I. □ M.,1963.s.248.
24. Agadfanow S. G. Obchestwennogo-političeskiy stroý Turkmenistana w XI-XII ww. Rukopis. □ Aşhabad, 1970. S.41.
25. Gündogdyýew Ö. A. Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti // ESGER. 13.11.1997. No: 46; Klýaštornyý S. G. Wersiya drewnetýurkskoý genealogičeskoý legendy u al-Biruni // Srednewekowyý Wostok.□ M.,1980. S.159.
26. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti... S.19-20.
27. On fe. Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti...
28. Klýaštornyý S. G. Sultanow T. I. Ukaz. rab. S.142.
29. Gundogdyýew O. A. Sakralnaýa priroda vlasti... S.20.
30. Karaew O. Izwleçeniýa swedeniý iz geografii al-Idrisi »Kitab nuzhat al-muştak fi htirak al-afak» (Razwleçeniýe istomlennogo w stranstwii po oblostýam) o nekotoryh týurkskih plemenah // Arabo-persidskiye istoçniki o týurkskih narodah. □ Frunze, 1973. S. 49-59.
31. Klýaštornyý S. G. Sultanow T. I. Ukaz. rab. S. 141.
32. Tam fe. S. 143.
33. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i prim. I. W. Raka. SPb, 1998. S. 91.
34. Kniga moego deda Korkuta. Oguzskiy geroiçeskiy epos / Per.

- W. W. Bartolda. □ M.-L.. 1962. S. 33.
35. Ėirmunskiý W. M. Týurkskiý geroičekiy epos. □ Izbrannyé trudy. □ L., 1974. S. 155.
36. Kniga moego deda Korkuta... S.33.
37. Tam fe. S. 34.
38. Ýermolenko L. N. Predstawleniá drewnih týurkow o woýne // ALTAICA. II. □ M., 1998. S. 53-54.
39. Býaşimow M. Kogda ýunoşa stanowitsýa mufçinoý // Turkmenskaýa iskra. 06.09.1993. No:208.
40. Tam fe.
41. Botýakow Ý. M. Alaman. Sosialno-ekonomiçeskiye aspekty instituta nabega u turkmen (seredina XIX □ perwaýa polowina XX weka). – SPb, 2002. S. 52.
42. Tam fe. S. 53-54.
43. Kuzmina E. E. Drewneýsie skotowody ot Urala do Týan-Şanýa.-Frunze, 1986. S. 9.
44. Ermolenko L. N. Ukaz. rab. S. 161.
45. Agadfanow S. G. Gosudarstwo Seldžukidow i Srednýaýa Aziýa w XI-XII ww. -M., 1991. S. 161.
46. Pletnewa S. A. Polowodsy. □ M., 1990. S. 102.
47. Dfikiýew A. Tradisionnyé turkmenskiye prazdniki, razwleçeniýa i igry (na materiale Ýuñnogo i wostočnogo Turkmenistana). □ Aşhabad, 1983. S.73-74.
48. Tam fe. S. 76-77.
49. Ger-ogly. Turkmenskiý geroičeskiý epos / Per. B. A. Karryýewa. □ M., 1983. S. 553-554.
50. Wladimirsw B. Ýa. Obšestwennyý stroý u mongolow (mongolskiý koçewoý feodalizm). □ L., 1934. S.91.

Öwez GÜNDÖGDÝÝEW Taryhy makalalar